

DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznnavstvo2021.01-02-074>

УДК 94 (100+329-477)XX

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

заступник директора Інституту історії України НАН України

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Олександр Сердюк (м. Київ)

кандидат історичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна

Анотація. Мета статті – реконструювати та проаналізувати основні етапи й особливості чорносотенного руху в Україні на початку XX ст. та у часи Першої світової війни. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковизні, об'єктивності. Використано порівняльно-історичний, аналітично-септичний методи, методика наукової критики джерел, між-дисциплінарний підхід. **Наукова новизна.** На підставі опрацьованих джерел, значна частина яких уперше вводиться в науковий обіг, охарактеризовано специфіку чорносотенного руху в Україні наприкінці XIX ст. та у перші десятиліття XX ст. **Результати дослідження.** Проблематика чорносотенного руху у Російській імперії на початку XX ст., попри всю її складність і суперечливість, досить успішно досліджується російськими, українськими, єврейськими та іншими істориками і публіцистами вже понад століття. Істотно вивчена історія виникнення і становлення чорносотенних партій і організацій, їх чисельність та соціальний склад в Україні і загалом в імперії. Проаналізовано різні течії у чорносотенстві – від поміркових до екстремістських, хід єврейських погромів та причини антисемітизму. Менше уваги дослідники приділили зв'язкам чорносотенців та їхніх верховодів з російським монархізмом, з широкою селянською масою та ієрархами Російської православної церкви. Ще слабкіше висвітлена думська тактика чорносотенців, їх ставлення до царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. і проблеми конституціоналізму після обнародування останнього. Серйозною прогалиною у вітчизняній історіографії залишається діяльність чорносотенців у роки Першої світової війни. **Перспективи подальших студіювань.** Наголошено на значному потенціалі матеріалів названої проблематики в дослідженні феномену чорносотенства, що й донині зберігає свою «виняткову злободенність», особливо в контексті сучасних українсько-російських відносин.

Ключові слова: Чорносотенний рух, Російська імперія, єврейські програми, урядова національна політика, Перша світова війна і Україна.

Oleksandr Reient (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences

(Dr. hab. in History), Professor,

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Alexander Serdyuk (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

The black hundred movement in the Russian empire in the early twentieth century and during the First World War and Ukraine

Abstract. *The purpose of the article is to reconstruct and analyze the main stages and features of the Black Hundred movement in Ukraine in the early twentieth century and during the First World War. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity. Comparative-historical, analytical-septic methods, methods of scientific criticism of sources, interdisciplinary approach are used. Scientific novelty.* On the basis of the processed sources, a significant part of which is first introduced into scientific circulation, the specifics of the Black Hundred movement in Ukraine at the end of the XIX century are characterized and in the first decades of the twentieth century. **Results of the research.** The issue of the Black Hundred movement in the Russian Empire in the early twentieth century, despite all its complexity and contradictions, has been quite successfully studied by Russian, Ukrainian, Jewish and other historians and publicists for over a century. The history of the origin and formation of the Black Hundred parties and organizations, their number and social composition in Ukraine and in the empire in general has been significantly studied. Various currents in the Black Hundred were analyzed - from moderate to extremist, the course of the Jewish pogroms and the causes of anti-Semitism. Researchers have paid less attention to the ties of the Black Hundreds and their leaders with Russian monarchism, the broad peasantry, and the hierarchs of the Russian Orthodox Church. The Duma tactics of the Black Hundreds, their attitude to the tsarist manifesto of October 17, 1905, and the problems of constitutionalism after its promulgation were even less well covered. The activity of the Black Hundreds during the First World War remains a serious gap in the national historiography. **Prospects for further studies.** The significant potential of the materials of the mentioned issues in the study of the phenomenon of the Black Hundred is emphasized, which still retains its "exceptional topicality", especially in the context of modern Ukrainian-Russian relations.

Key words: the Black Hundred movement, the Russian Empire, the Jewish pogroms, government national policy, the First World War and Ukraine.

Різні аспекти цієї теми слід досліджувати, на наше переконання, на широкому тлі життя тодішньої Російської імперії, що запізнилася на шляху політико-правового та соціально-економічного розвитку. До того ж, імперія була надзвичайно багатонаціональною. Етнічні росіяни становили лише 43% від усього населення країни. Прокинувся й почав набирати сил національно-визвольний рух, а водночас спостерігався ріст російського націоналізму, про що свідчить, зокрема, полеміка в часописі «Слово», заяви його учасників щодо необхідності «будівельного, державного націоналізму»¹, визначення того, що «культурні сили великоросійської народності... виявилася занадто слабкими» для обрусіння усього населення імперії². Водночас пропагувалася теза, що імперія була створена не тільки «одною фізичною силою, але й моральною»³. За оцінкою тогочасних учасників полеміки, в цих та інших висловлюваннях проявилися «душевні почуття російської інтелігенції, а з іншого боку, – лукавство,

змішане з надією на «прискорене обрусіння інших націй і народностей».

Іншою була практика російської влади, особливо представників «консервативної бюрократії» в національному питанні. Вона була спрямована перш за все на те, щоб зменшити питому вагу інших націй на території імперії шляхом асиміляції або еміграції. І це навіть не приховувалося провідними фігурами правлячого режиму. З цього приводу нам уявляється цікавою розмова міністра внутрішніх справ Росії В.Плеве з «лідером і вождем сіоністського руху», австрійським лібералом Т.Герцлем, що відбулася в 1903 р. в Санкт-Петербурзі. В.Плеве пояснив Т.Герцлю, що єврейське питання для Росії не життєве, але важливе, і ми прагнемо вирішити його правильним шляхом... Ми хочемо, – казав він, – асимілювати євреїв, але асиміляція... йде дуже повільно. Тому уряд доброзичливо ставиться до еміграції сіоністів у Палестину і готовий підтримати її перед Оттоманською імперією. Інтелігентні й заможні елементи, що можуть асимілюва-

¹ Слово. – 1909. – 15 (28 марта). – С. 1.

² Славинский М. Русские, великороссы и росіяне // Слово 1909 14 (27) марта. – С. 2.

³ Слово. – 17 (30) марта. – С. 1.

тися, ми охоче залишимо у себе, а від бідних і малокультурних ми би охоче позбавилися⁴. Таке тлумачення російсько-єврейських взаємовідносин було цілковито схвалено імператором Миколою II⁵.

На початку ХХ ст. взаємовідносини єврейського населення і владою стали напруженішими. Революційно налаштована єврейська молодь брала активну участь в антиурядових заходах, мотивуючи це різними утисками влади, обмеженнями їхніх громадянських прав. У відповідь у країні нагніталася юдофобія, набирав розмаху антисемітизм. Юдофобський постулат пропагувався чорносотенцями, і взагалі часописами правого спрямування – «Московскими ведомостями», «Земщиною», «Новым временем», а в Україні – «Киевлянином» тощо. Кожна сторінка «Земщини», для прикладу, була просякнута ненавистю до євреїв. Часопис славословив одночасно імператора Миколу II, його покровительство чорносотенного «Союзу російського народу». О. Солженіцин, що досліджував історію російсько-єврейських взаємовідносин, писав, що вони «клином входили в події, в людську психологію і викликали палкі пристрасті». Висвітлювати їх – «наче йти по лезу ножа»⁶. Заради справедливості слід тут відзначити, що протиріччя тодішньої епохи не меншою мірою загострили відносини Російської держави з поляками, українцями та багатьма іншими народами, що входили до складу імперії.

Чорносотенство не було однорідним. Це був доволі широкий спектр політичних партій і організацій, створених для захисту монархії і боротьби з революційним рухом. Найбільш масовим і дієвим серед них став «Союз російського народу» (СРН), заснований у розпалі революції 1905–1907 років.

За підрахунками І. Оме'янчука, кількість СРН і союзних йому організацій на теренах України становила тут 1451, а чисельність членів у них 197 686. Зокрема, у Волинській губернії діяла 1131 організація, в яких налічувалося 99 336 членів, відповідно в Київській губернії – 54 і 10 976, Подільській – 71 і 14673, Катеринославській – 14 і 17386, Полтавській – 67 і 8564,

Харківській – 8 і 9273, Херсонській – 24 і 17104, Чернігівській – 41 і 8122 члени. Ще 11 організацій з 3152 членами СРН діяли в Акерманському і Хотинському повітах Бессарабської губернії, що тепер знаходяться у складі України⁷. Наведені цифри свідчать, що в трьох губерніях Правобережної України – Волинській, Київській і Подільській – було 1256 чорносотенних організацій, в яких налічувалося 124 985 членів, що становило 63,22% від усієї кількості в губерніях Наддніпрянської України. В одній тільки Волинській губернії було 99336 членів СРН, або 50,25% на теренах України. Це були переважно дрібні організації, відділи і підвідділи в містечках і селах України.

Позиції войовничого націоналізму всіляко підтримував Клуб російський націоналістів у Києві. Найбільш визначними фігурами в ньому були член Державної думи А. Савенко і член Державної ради Д. Піхно. Савенко наполегливо поширював тезу, що «України немає, є, Малоросія як частина неподільної Росії. За оцінкою члена Державної думи від м. Києва Іванова, це був «оратор відомого, визначеного урядом зразка»⁸. Робив безглузді заяви щодо української мови. За його визначенням, такої або немає, або її створили в Австрії чи придумав професор М. Грушевський і українці її не розуміють. Це викликало тривогу російських націоналістів, які боялися впливу цього чинника на свідомість українців Наддніпрянщини.

Феноменальними виявилися успіхи чорносотенців на виборах до III Державної думи в Україні, особливо в її правобережних губерніях. Імператорський уряд щосили й послідовно підтримував організації чорносотенців матеріально й поліцейською силою до тих пір, поки не була розпущена II-га Державна дума. Проте після зміни виборчого закону ситуація змінилася. У III-й Думі вже переважали бажані для влади представники правих і ультраправих сил. Уряд, безперечно, враховував цю обставину й певною мірою відійшов від прямого протегування й зменшив обсяги субсидування чорносотенців під впливом ряду чинників, зокрема, потребуючи займи від західних кредиторів. Тому

⁴ Солженицын А. Двести лет вместе (1795–1995). – Ч. I. – М., 2001. – С. 266–267.

⁵ Там само.

⁶ Солженицын А. Вказ. праця. – С. 5–6.

⁷ Омельяничук И. Вказ. праця. – С. 139–143.

⁸ Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия 1. – Стб. 672, 673.

ультраправі зосередили свої зусилля на ігноруванні жовтневого маніфесту та його правових наслідків.

Ультраправі піддівали різкій критиці вищих урядовців, своїх опонентів і голову Думи за недостатньо тверду політику, навіть за натяки, що «їм не чужі конституційні принципи». Суть промов і заяв ультраправих з думської трибуни найчастіше зводиться «до гри на публіку». Проповіді чорносотенців були спрямовані на розпалювання інстинктів «натовпу», а в їх основу покладено антисемітизм і ксенофобію.

Праві й ультраправі продовжували непохитно стояти на захисті великого землеволодіння. Важлива роль в чорносотенному русі в Україні була відведена Свято-Успенській Почаївській Лаврі – форпосту православ'я і російського націоналізму на кордоні з католицьким світом. Уособленням останнього були для Російської імперії поляки й австрійці. В 1906 р. був організований Почаївський відділ СРН, який очолив архімандрит Віталій (Максименко), настоятель Почаївської Лаври⁹. Але головним організатором і натхненником чорносотенних сил, що мали заповнити обшири українського Правобережжя, був архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). У молоді роки він був офіцером, прийнявши чернецтво, спілкувався з Ф.Достоевським, і послужив прототипом Альоші Карамазова¹⁰. Значно пізніше П.Скоропадський, будучи гетьманом України, часто зустрічався з Антонієм, по церковним справам, тому добре його знав. За його свідченням, «митрополит Антоній був чорносотенцем старої школи, і нічого іншого, як просадити у в'язницю, розстрілювати, звернутися за сприянням до поліції у смислі впливу на маси доля утвердження православ'я... не вміє»¹¹. Такою ж була майже вся верхівка вищого духовництва в Україні, завезена з Росії – геть уся чорносотенна, в повному смислі цього слова»¹².

СРН засновував повсюди в селах України відділи і підвідділи, на чолі яких часто були священники. У Почаївському відділі налічувалось 1155 сільських підвідділів¹³. У Волинській губернії представники духовництва очолили близько 300 підвідділів СРН¹⁴. Загальна чисельність Почаївського відділу становила 104 289 осіб¹⁵. За свідченням поліцейський справників, членами СРН були місцеві православні парафіяни, переважно неграмотні. Священники у своїх проповідях прищеплювали їм патріотичні почуття, переконували в необхідності зміцнювати «російські начала»¹⁶. В ході виборчої кампанії православне духовництво переконувало селян не голосувати за поляків і євреїв, яких характеризували як визискувачів місцевого населення, закликами протистояти польським поміщикам і єврейським орендарям.

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу архімандрит Віталій використав лаврську типографію. У ній видавались газети «Почаевские известия» і «Почаевский листок», які поширювались серед парафіян. У типографії друкувалося також безліч брошур, прокламацій чорносотенного змісту. Представники єврейства скаржилися на антисемітські висловлювання «Почаевского листка» до міністерства внутрішніх справ, але без всяких наслідків

Архієпископ
Волинський
і Житомирський
Антоній
(Храповицький) –
голова Почаївського
відділу СРН

⁹ ЦДІА України, ф. 302, оп. 1, спр. 1664, арк. 214; ф. 442, оп. 860, спр. 22, арк. 4.

¹⁰ Степанов С. Черная сотня // Родина. – 1992. – № 2. – С. 20.

¹¹ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія. – 1995. – С. 199–200.

¹² Там само. – С. 199.

¹³ Степанов С. Черная сотня в России (1905–1914). – М., 1992. – С. 243.

¹⁴ Степанов С. Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии в России в период революции 1906–2907 гг. Количественный анализ. – М., 1987. – С. 198.

¹⁵ Степанов С. Черная сотня в России... – С. 108.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 13.

для цього видання. Водночас керівні органи Російської православної церкви доклали зусиль до нейтралізації діяльності тих священників, які брали участь в українському культурницькому русі, зокрема в «Просвіті». Інший приклад – діяльність подільського єпископа Парфенія, який очолював комісію щодо українського перекладу Нового Заповіту. Він був також ініціатором обмеженого запровадження української мови в подільській семінарії та церковно-приходських школах, дозволеного указами Св. Синоду. проте в 1908 р. єпископа Парфенія через його «українофільство» було переведено на єпископську кафедру до Тули¹⁷.

Чорносотенська газета «Волынская земля»

У ряді інших міст України також були організовані відділи СРН. В Житомирі при ньому

було засноване Анастасієвське братерство, головою якого став той же архієпископ Житомирський і Волинський Антоній¹⁸. У Чернігові на чолі відділу СРН став протоієрей Васютинський¹⁹. На Катеринославщині відділи СРН створювалися за ініціативою і підтримкою губернської адміністрації, жандармських і судових органів²⁰.

У Харкові діяв згаданий вище філіал «Русского собрания», заснований за ініціативою професора А.Вязіхіна, «нащадка чугуївських козаків». Вязіхін був гласним міської думи і рекламував себе за шанувальника творів Г.Квітки, І.Котляревського, Т.Шевченка та українських мандрівних лірників, але украї вороже ставився до ініціатив харківських думців прогресивного характеру. Для прикладу, 21 лютого 1914 р., на пропозицію гласного думи М.Міхновського, було ухвалено провести літературно-музикальний вечір, присвячений творчості Т.Шевченка і заснувати при вищому навчальному училищі 10 стипендій його імені. А.Вязіхін був єдиним гласним, хто голосував проти. Він мотивував свою позицію тим, що поет «в ряді своїх творів дискредитує основи християнства»²¹. Харків був поза смугою осіlosti й чисельність єврейського населення була тут незначною. Проте це не заспокоїло місцевих чорносотенців і вони чинили всілякі перешкоди проникненню в місто єврейських товарів і капіталу. У зв'язку з цим перед місцевим самоуправлінням було збуджено клопотання щодо дозволу приїжджим єврейським купцям проживати в Харкові під час ярмарок. Більшістю голосів, окрім одного – А.Вязіхіна, – було ухвалено: полегшити приїзд на ярмарки й тимчасове перебування єврейських купців на підставі посвідчень Харківського біржового комітету. Це пролило світло на справжню сутність цього пана, його погляди²².

¹⁷ Гаухман М. Російська православна церква в російському національному проекті на Правобережній Україні (1905–19124 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 11. – С. 83.

¹⁸ ЦДА України, ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 11.

¹⁹ Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 919, арк. 1.

²⁰ Союз русского народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – М.-Л., 1929. – С. 391.

²¹ Приложения к известиям Харьковской городской думы. Статистические сведения по г. Харькову. – 1914. – № 1. Январь. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. Заседание 21 февраля 1914 г. – С. 24, 27.

²² Там само – Известия Харьковской городской думы. – 1914. - № 4. – С. 17, 19.

За щільністю єврейського населення Херсонщина ледве не рівнялася губерніям Правобережної України – 11,8%. Українці й росіяни становили 75,4%, німці – 4,6, інші нації разом узяті – 8,1%²³. Проте єврейське населення було зосереджене значною мірою в приморських містах, більше всього – в Одесі. Це й визначило тут політику антисемітських сил.

В Одесі діяла низка монархічних і чорносотенних партій і організацій, але визначальну роль відігравав СРН, заснований 4 лютого 1906 року. У всеросійській ієрархії Одеський відділ СРН посідав третє місце слідом за Московським і Санкт-Петербурзьким²⁴. Його очолив граф Е.Коновницин. Ще однією одіозною особою в ряду чорносотенних верховодів в Одесі був генерал Толмачев. 2 грудня 1907 р. Толмачев був призначений одеським градоначальником по рекомендації голови СРН «розбійника Дубровіна». Він не тільки ігнорував закони, але й відверто наплював на них і впровадив у місті абсолютну сваволю, втручався не тільки в державні справи, але й громадські та приватні. З усією силою він переслідував євреїв²⁵. Після свого призначення градоначальником Толмачев «організував погром у міській думі, і в новий склад думи увійшли переважно чорносотенці й інші особи за його вказівкою. «В той час, згадує граф С.Вітте, – Толмачев управляв Одесою так, як нині не управляють у своїх царствах азійські необмежені володарі»²⁶.

Подібні Толмачеву були й інші лідери та покровителі монархістів та чорносотенців в Одесі. Що стосується інших регіонів Лівобережної і Південної України, то відсоток єврейського населення там був значно меншим, тому й чисельність союзників була відповідною, за винятком деяких окремо взятих міст.

З наведених вище аргументів і фактів постає питання щодо впливу чорносотенної пропаганди на світогляд і дії населення. Тим більше, що жителі українських міст і сіл мали безпосередні зв'язки з Головною радою СРН в Санкт-Петербурзі. Архівні документи і матеріали свідчать, що діяльність пересічних членів СРН була далека від установок керівників чорносотенних

організацій. Села жили життям, наповненим повсякденними нуждами й інтересами, відстоювали вікові сервітутні права, які вели своє походження з далеких часів перебування України в складі Литовської держави і Речі Посполитої. Згідно з ними вели тяжбу в судах з поміщиками за право випасу худоби, збирання грибів, ягід і хмизу в їхніх лісах. Попри всілякі перешкоди православного духовництва, кількість переходів у католицизм на Правобережжі, а в окремо взятій Волині – у протестантизм зростала. У 1905 р. було зафіксовано 58 переходів у католицизм, а в 1920 р. – 747 переходів²⁷. З іншого боку активісти чорносотенного руху намагались здобути прихильність селян, завдяки обіцянкам віддати їм землю польських, а часто й російських поміщиків і єврейських орендарів, знизити рівень орендної плати за землю і податку, скасувати на місцях адміністрацію тощо. У такій гострій постановці проблем чорносотенний рух часто трансформувався у своєрідне анархо-бунтарство з елементами різних соціальних течій, що набули поширення на початку ХХ ст. Все частіше траплялися випадки, коли чорносотенство проявлялося у вигляді бешкетування, а то й брутального хуліганства, що призводило до незадоволення населення.

Хоч як там було, документальні джерела свідчать про численні випадки відкриття в Україні зусиллями керівників СРН і церковних ієрархів нових відділів, які зорганізували підвідділи в містечках і селах. Часто це організовувалося під безпосереднім патронажем Головної ради СРН. Загалом у Подільській губернії, наприклад, було засновано протягом 1906–1913 рр. 83 відділи, у тому числі у Балтському повіті – 4, Брацлавському – 3, Вінницькому – 5, Гайсинському – 5, Лeticівському – 7, Літінському – 15, Могилівському – 2, Ольгопольському – 26, Проскурівському – 9, Ушицькому – 5, Ямпольському повіті – 12 відділів²⁸.

Конкретні дані про відкриття нових підвідділів у селах Правобережжя та їх суперечливу діяльність знаходимо в рапортах поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. Структури жандармерії і

²⁴ Почаевские известия. – 1909. – 23 марта.

²⁵ Там само. – С. 477–478, 479.

²⁶ Там само – С. 482.

²⁷ Гаухман М. Вказ. праця. – С. 85.

²⁸ КПКДА, ф. 228, оп. 1, спр. 8277, арк. – 2–4зв.

поліції вели спостереження за монархічними і чорносотенними організаціями і доповідали про їх діяльність державним владним організаціям. Їхні донесення зберігалися у Ф. 2 Державного архіву Київської області. Вони проливають світло на особливості тодішнього селянського світогляду, причини вступу жителів до чорносотенних організацій, ставлення селян до великих землевласників, єврейського населення та до влади.

Аналіз рапортів і повідомлень поліцейських і жандармських чинів губернаторам свідчить, що в середовищі чорносотенців були й злочинні елементи – злодії, п'яниці, хулігани та покидьки з різних суспільних прошарків селян, службовців, інтелігенції. Поміж активістами з відділів СРН і представниками місцевої влади періодично траплялися конфлікти. Яскраві факти з цього приводу навів у рапорті губернатору від 7 лютого 1913 р. мировий посередник 2-ої ділянки Липовецького повіту. Він характеризував чорносотенство як «селянських рух, який помилково називають «Союзом російського народу».

Отже, розуміння сутності чорносотенного руху з боку представників влади і місцевого, переважно селянського населення, часто було діаметрально протилежним. Більше того служби поліції і жандармерії уважно стежили за діяльністю місцевих СРН, щоб прийняти в разі необхідності заходи, небажані для влади.

Попри те, що в чорносотенні організації приймалися, як правило, етнічні росіяни, в них були й представники інших націй і народностей. Вони ставали на службу російській імперській ідеї й цуралися свого народу. Таких було багато серед українців, зокрема вище згадані Д.Піхно й А.Савенко. Були такі й серед поляків і євреїв.

Своєрідною була діяльність чорносотенців напередодні та в роки Першої світової війни. Вона дещо видозмінювалась під впливом таких чинників, як загострення внутрішньополітичного життя та ходу військових дій на фронті. Проте загалом вона визначалася ворожим ставленням до національного руху поневолених Росією народів, до зростання їх національної свідомості.

Російські праві й ультраправі виправдовували катастрофу на фронті підривною діяль-

ністю іногородців. У Державній думі всі негаразди внутрішнього життя імперії чорносотенці пояснювали «підступами юдейського населення», поляків, німців, навіть українців. Національний рух останніх незмінно називали «мазепинським»²⁹. Водночас чорносотенці всіляко роздували атмосферу шпідіоманії для подальшого нагнітання антисемітизму та ксенофобії.

Зовнішня політика російських урядових кіл у роки війни залишалася імперіалістичною, суцільно загарбницькою. Вона знаходила підтримку з боку тогочасного політикуму – конституційних демократів, октябристів і прогресистів, ще більше від представників правих і ультраправих у Державній думі.

У внутрішній політиці в роки війни верховна влада дедалі більше зближувалася з правими й ультраправими³⁰. Останні були рішучими противниками вирішення національного питання.

Аналіз феномену чорносотенства донині зберігає свою «виняткову злободенність», особливо в контексті сучасних українсько-російських відносин³¹. Дослідники цієї проблеми аналізували різні її аспекти, а дехто навіть удавався до порівняння російського чорносотенства з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом. Ми дозволимо собі висловити інше розуміння цього явища, що з'явилося в суспільстві країни, яка запізнилася на шляху історичного розвитку.

На початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався розвиток капіталізму, проте на політичній сцені домінували представники дворянства, пов'язаного з феодално-кріпосницькими пережитками у вигляді великого землеволодіння. На чолі владної піраміди, що виникла й розвивалася у попередні століття, знаходився монарх, всеросійський самодержець, якому був підпорядкований державний апарат з усіма силовими відомствами. Саме зусиллями останнього була подолана буря 1905–1907 рр., яка мала знищити стару систему влади й оновити політико-правовий та соціально-економічний устрій імперії. Але поразка революції зупинила цю тенденцію, у тому числі й процес оновлення старих еліт, що гальмували розвиток продуктивних сил. Загалом це означало збереження при

²⁹ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 49-52; Сессия 1. Часть 1. – Стб. 2470.

³⁰ Див.: Хрущов А. Андрей Иванович Шингарев, его жизнь и деятельность. – М., 1918. – С. 69.

³¹ Шевченко А. Чорносотенний сценарій націонал-патриотизма і сучасна Росія // Омелянчук І. Чорносотенне рух на території України (1904–1914 гг.). – К., 2000. – С. 4.

владі старої консервативної бюрократії. За великим рахунком, ледве не єдиним наслідком революції стала поступка самодержавства у вигляді маніфесту 17 жовтня суспільство отримало певні політичні свободи, основні закони й консервативну Державну думу з обмеженими на користь монарха законодавчими правами. Однак оголосившись після поразки революції, реакційні сили перейшли в наступ і прагнули звести нанівець поступку, зроблену імператором Миколою II у вигляді жовтневого маніфесту. За таких обставин у верховному владному ешелоні, перш за все в IV Державній думі, йшло протиборство між прибічниками необмеженого самодержавства і прихильниками створення уряду, відповідального перед представницькими установами. Чорносотенні партії, що виникли й організувалися в ході революції 1905–1907 рр., зарекомендували себе затятими захисниками необмеженого самодержавства. З метою розширення своєї соціальної бази вони видавали себе за захисників російського народу від іноземців, використали антисемітизм і ксенофобію для підтримки правлячого монархічного режиму й боротьби з національно-визвольним рухом. Про це свідчать, зокрема, гострі дискусії по національному питанню. Шукаючи підтримки російських виборців, Марков 2-й висловлювався з цього приводу відверто. «Державній думі, – говорив він, – давно вже настав час без всякого лицемірства визнати просту істину, яку ми, праві, висловлюємо ось уже шостий рік. Це та істина, що в російській державі російський народ має бути на першому місці»³². Ця відвертість одного із лідерів чорносотенців була відображенням їхніх прагнень досягти повного домінування російської народності на національних окраїнах імперії шляхом русифікації, асиміляції та міграційної політики.

Головним стержнем чорносотенного руху було, безумовно, дворянство, яке доклало зусиль до збереження необмеженого самодержавства, своїх привілеїв та землеволодіння. Перебуваючи на ключових посадах у державному апараті, армії й поліції, дворяни розглядали єврейство як конкурентну силу в суспільно-політичному житті імперії й усіляко обмежували їх можливості в цій сфері. Найбільш яскраво це проявилось в освіті. Окремі групи промислової буржуазії й майже все російське купецтво виразно

виражали свою прихильність до чорносотенного руху. Це пояснюється переважно чинниками економічного характеру, прагненням забезпечити себе від конкуренції єврейської буржуазії, яка досягла великих успіхів, найперше в галузях по переробці сільськогосподарської продукції. Дрібна буржуазія й робітники різноманітних майстерень і кустарних промислів також були незадоволені конкуренцією з боку єврейських торговців. Саме вони стали учасниками жахливих погромних акцій. Частина російської інтелігенції, особливо на національних окраїнах імперії, також виявляла свою прихильність до чорносотенного руху.

Найбільш суперечливим і неоднозначним було ставлення до чорносотенців духівництва і селянства, зокрема на теренах українського Правобережжя. Цьому аспекту проблеми в дослідженні приділено належну увагу. На причетність духівництва до цього руху впливав такий чинник, як суперництво з іншими релігійними конфесіями – католицизмом, протестантизмом, іудаїзмом тощо. Однак погляди учасників тих подій, документальні матеріали й архівні джерела неспростовно доводять, що активну роль у поширенні чорносотенства відігравали тут ієрархи російської православної церкви, які були цілковито завезені з Росії. Рядове духівництво, за свідченням місцевих чиновників поліції, як правило, не хотіло брати участь у чорносотенному русі³³. Відносини селян і євреїв у місцевостях, де активістами СРН велася антисемітська пропаганда та організувалися споживчі товариства були напруженими внаслідок конкуренції у торгівлі. Проте селяни зневажливо ставилися до членів СРН. Це пояснюється їх бешкетуванням, хуліганськими витівками і п'янками. З іншого боку, неосвічена селянська маса знаходилася в полоні ілюзорних сподівань на підтримку центральної влади й особисто «батюшки-царя» в питаннях оплати праці в приватновласницьких економіях й передачі їй поміщицьких земель. Тим більше, що такі ілюзії поширювалися активістами СРН. На цій основі чорносотенний рух на Правобережжі виливався у своєрідну війну між селянами і власниками земельних латифундій. Останні вже були готові об'єднатися і оголосити локаут, щоб подолати цей рух. З урахуванням цих та деяких інших фактів дещо наївними є

³² Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия 1. – Стб. 2296 (14 июня 1913 г.)

³³ ДАКО, ф. 2, оп. 229, спр. 58, арк 35–35зв.

оцінки окремих дослідників цієї проблеми, які оголосили українське Правобережжя «бастіоном» чорносотенного руху Російської імперії. У відділах і підвідділах СРН цього регіону справді була вражаюча загальна чисельність. Але тривалість їхнього функціонування часто була короткочасною через розчарування та байдуже ставлення до них селян. Зусиллями замалого активу, стимульованого із столиці імперії – С.-Петербургу, вони організовувалися, а через деякий час розсипалися, зникали, про що неспростовно свідчать рапорти поліцейських справників. Це пояснюється ще й тим, що українське селянство було далеким від

російської державної і національної свідомості. Загалом чорносотенці були вірнопідданими государя імператора й намагалися відстояти його історичні прерогативи, а тому протиставили свою ідеологію ліберальним і соціалістичним ідеям та зятато боролися з національно-визвольним рухом. Вони були продуктом політико-правових і соціально-економічних умов життя імперського суспільства в період глибокої і масштабної політичної й економічної кризи. У контексті існування імперського суспільства чорносотенство здатне відроджуватися, створювати нові конфігурації й загрозувати іншим народам.

References

- Haukhman M. (2012) Rosiys'ka pravoslavna tserkva v rosiys'komu natsional'nomu proekti na Pravoberezhniy Ukrayini (1905–19124 rr.). *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 11, 78-89. [in Ukrainian].
- Norman D. (2000) *Yevropa. Istoriya*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Katsenelsova L., Hyntsurba D. (Ed.) (1908) *Evreyskaya éntsyklopedyya*. T.2. Saint Petersburg: Obshchestvo dlya nauchnykh evreyskykh yzdanyy; Yzd-vo Brok-hauz-Efron. [in Russian].
- Smolii V. (Ed.) (2013) *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. T. 10. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Zalezhskyy V. (1929) *Monarkhysty*. Kharkiv: Proletarii. [in Russian].
- Fadeev A. (Ed.) (1967) *Istoriya SSSR s drevneyshykh vremen do Velykoy Oktyabr'skoy sotsyalistycheskoy revolyutsyy*. T. IV. Moskow: nayka. [in Russian].
- Persha svitova viyna i slov'yans'ki narody : m-ly mizhnar. nauk. konf.*, 14–15 travnya 1998. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lytvyn V. (2015) *Istoriya Ukrayiny*. T. II. Kyiv: Naykova dymka. [in Ukrainian].
- Omelyanchuk Y. (2000) *Chernosotennoe dvyzhenye na terrytoryy Ukrainy (1904–1914 hh.)*. Kyiv: NUYRO. [in Russian].
- Ostretsov V. (1991) *Chernaya sotnya y krasnaya sotnya (Pravda o Soyuze russkoho naroda)*. Moskow: Voenuzdat. [in Russian].
- Paleoloh M. (1991) *Tsarskaya Rossyya nakanune revolyutsyy*. Moskow: Yzdatel'stvo «Mezhdunarodnye otnosheniya». [in Russian].
- Plokhyy S. (2016) *Brama Yevropy. Istoriya Ukrayiny vid skifs'kykh voyen do nezalezhnosti*. Kharkiv: rosійської державної і національної свідомості. Загалом чорносотенці були вірнопідданими государя імператора й намагалися відстояти його історичні прерогативи, а тому протиставили свою ідеологію ліберальним і соціалістичним ідеям та зятато боролися з національно-визвольним рухом. Вони були продуктом політико-правових і соціально-економічних умов життя імперського суспільства в період глибокої і масштабної політичної й економічної кризи. У контексті існування імперського суспільства чорносотенство здатне відроджуватися, створювати нові конфігурації й загрозувати іншим народам.
- Knyzhkovyy klub "Klub Simeynoho Dozvillya". [in Ukrainian].
- Smolii V. (Ed.) (2006) *Istoriya ukrayins'koho selianstva*. T. 1. Kyiv: Naykova dymka. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2004) *Persha svitova viyna i Ukrayina*. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2011) *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny i svitovyy prodovol'chyy rynek (1861–1914)*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2018) *Torhovel'nyy balans Ukrayiny na pochatku XX st.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Serdyuk O. (2002) Bizhenstvo v Ukrayini pid chas Pershoyi svitovoyi viyny // *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* (Problems of the history of Ukraine XIX - ear of XX century.). 4, 111-132. [in Ukrainian].
- Serdyuk O. (2019) *Pereselens'kyi rukh iz zakhidnoukrayins'kykh zemel XIX – pochatku XX st.: masshtaby, osnovni napryamy, kharakterni osoblyvosti*. *Krayeznavstvo*. 1, 101-106. [in Ukrainian].
- Solzhenytsyn A. (2001) *Dvesty let vmeste (1795–1995)*. T.1. Moskow: Mezhdunarodniye otnosheniya. [in Russian].
- Stepanov S. (1992) *Chernaya sotnya v Rossyy (1905–1907)*. Moskow: Vsesoyuznyy zaochnyy politekhnicheskyy institut. [in Russian].
- Stepanov S. (1987) Chyslennost' y sostav chernosotennykh soyuzov y orhanyzatsyy. *Polytycheskye partyy v Rossyy v peryod revolyutsyy 1906-2907 hh. Kolychestvennyy analiz*. Moskow. [in Russian].
- Omelyanchuk Y. (2000) *Chernosotennoe dvyzhenye na terrytoryy Ukrainy (1904–1914 hh.)*. Kyiv: NIMRO. [in Russian].